

КУЛЬТУРОЛОГІЯ.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Л.С.Король

Концепт "Смерть" в українському культурогенезі

Характерною рисою сучасної гуманітарної науки є пошук значеннєвих домінант української національної особистості. В основі її найважливіших атрибутів учені висувають духовність (релігійність), соборність, прагнення до вищих форм досвіду, поляризованість душі. В ієрархії філософських, етичних і психологічних концептів перше місце належить аксіологічним концептам "Життя", "Смерть" і "Безсмертя".

Природа й аспекти диференціації феноменів образ і поняття концепт дотепер не мають однозначних трактувань ні в лінгвістиці, ні у філософії, ні в логіці. Загальне поняття розглядається як акт нашої свідомості; слово екстрагує переживання, що випускають імпульси емоційного спектру. Визначення емоцій характеризуються різноманіттям ознак і точок зору, що адекватним чином відбиваються на вирішенні проблеми статусу й сутності понять образ, концепт.

В українському поняттєвому дискурсі важливо визначити кореляції таких понять, як концепт і значення, які в сучасній лінгвістиці трактуються по-різному. Вибудовується система взаємопов'язаних і взаємозалежних семантико-понятійних блоків: "денотат" – "референт" – "референт" – "значення" – "значення" – "концепт" – "концепт" – "поняття" – "поняття" – "зміст" – "зміст" – "образ" – "образ" – "символ" і т.п. Багато в чому це обумовлене тим, що даний предмет дослідження – мовний модус розумової діяльності – є приналежним багатьом наукам: медицині, логіці, семіотиці, психології, філософії, лінгвістиці [5, с. 12]. Це, у свою чергу, впливає на формування й розвиток як термінологічної синонімії в системі даних наук, так і міжгалузевої омонімії, з чим і пов'язана проблема багатозначності терміну. Онтологічний статус концепту або значення можна визначити лише виявивши й диференціювавши взаємореляції даних понять.

Для аналізу специфіки концепту "Смерть" необхідно дослідити поняттєво-термінологічний метамовний апарат, у визначеннях й інтерпретаціях терміну й поняття "концепт".

"Лінгвістичний енциклопедичний словник" подає наступне визначення: "Поняття (концепт) – явище того ж порядку, що й значення слова, але розглянуте в трохі іншій системі зв'язків; значення – у системі мови, поняття – у системі логічних відносин і форм, які досліджуються як у мовознавстві, так і у логіці" [5, с. 384]. У "Філософському енциклопедичному словнику" за 1997 рік словникова стаття "Концепт" відсутня, а "поняття" трактується як "одна з логічних форм мислення на противагу судженню й умовиводу, які складаються з понять" [11, с. 354]. Визначення Ю.С.Степанова: "Концепт – це згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. І, з іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого людина ... сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї" [11, с. 40]. "Концепт – основний осередок культури в ментальному світі людини" [10, с. 41]. Структура концепту триступенева: 1) "основна", актуальна ознака; 2) додаткова, "пасивна" ознака, що є вже не актуальною, "історичною"; 3) внутрішня форма, не усвідомлювана, відбита в зовнішній, словесній формі" [10, с. 44]. Таким чином, у сучасних дослідженнях культурні концепти визначаються як багатомірні значеннєві утворення колективної свідомості "опредмечення".

Дж.Лайонз отожднює концепт зі значенням, диференціюючи поняття концепту й референта. У.Л.Чейф, досліджуючи понятійний модус, не зовсім чітко параметрує і диференціює концептивний і семантичний аспекти. Як бачимо, співвідношення концепту й значення, концепту й поняття, поняття й значення, змісту й змісту, змісту й концепту й т.п. має складну логіко-філософську, поняттєво-значеннєву, онтологічну й когнітивну обумовленість, що не могло не відбитися певним чином на формуванні як мовної картини світу, так і на архітектоніці й змісті концептуальної сфери окремої особистості.

Одним з найбільш складних, неоднозначних можна вважати співвідношення поняття/концепту й слова "смерть", що відбивають національно-культурну, ментально-психологічну специфіку й ціннісну орієнтацію українського народу. Відзначається диференціація філософського, повсякденного розуміння й сприйняття даного суперконцепту, що визначається як асоціативно-образний поліконденсат, що поєднує безліч семантико-ізоморфних (і суміжних) макро-, мега-, мікро- суб-концептів і концептів, мовна актуалізація яких супроводжується взаємообумовленими й взаємозалежними процесами асоціювання, метафоризації, інтеграції, диференціації, семантичної й значеннєвої дифузії й т.п [12].

Більшість "Філософських словників" подає таке визначення смерті: "Смерть – це припинення життєдіяльності організму. Для одноклітинних форм завершенням життя окремого організму може бути як смерть, так і мітотичний розподіл клітини" [13; 11, с. 367].

Про смерть, як одну з найбільш вагомих подій життя, існує велика кількість як вітчизняної, так і зарубіжної наукової літератури. З найбільш відомих публікацій слід відзначити такі: А.Л.Лаврін "Хроніки Харона. Енциклопедія смерті" (М.: Московський Робочий, 1993), Сергій Рязанцев "Танатологія (учення о смерті)" (Європейський Інститут Психоаналіза, 1994 г.), Т.В. Мордовцева "Ідея смерті в культурфилософській ретроспективі" (Таганрог: Издательство ТИУиЭ, 2001). Загальновідомо, що це явище представляє значний інтерес для цілого ряду природничих, гуманітарних, суспільних наук: філософії, антропології, природознавства, медицини, соціології, психології, культурології, теології, лінгвістики й ін. Однак, багато питань, пов'язаних зі смертю у всій її різноманітності, є предметом вивчення особливої галузі знань – танатології (від грец. *thanatos* – смерть).

Поняття "танатологія" (*thanatos*-смерть, *logos*-наука) було введено в медичну термінологію в 1912 р. Рошелем Парком. Об'єктом дослідження є переважно процес умирання, головним чином невиліковно хворих.

Останнім часом в Україні спостерігається підвищений інтерес до проблеми смерті, що привертає увагу представників різних сфер знання. Ще недавно феномен смерті був викреслений з орбіти гуманітарних і природничих наук. Культура може час від часу накладати ідеологічне табу на роздуми щодо смерті. Сьогодні відбувається інтенсивна компенсація в осмисленні даної проблеми. Якість цього осмислення дозволяє інтерпретувати сформовану ситуацію як "танатологічний ренесанс" [14].

У науковій літературі виділяється кілька основних факторів, які стимулюють розвиток танатології як релевантної суспільної дисципліни. Зважаючи на той факт, що концепт "смерть" постає одним із універсальних конститuentів національних концептуальних картин світу (ККС), актуальним постає вивчення й зіставлення змісту та обсягу даного концепту.

З урахуванням антропоцентричного підходу, чинного в сучасних наукових дослідженнях, опозиція буття чи небуття є фокусною у світоорганізації індивіда. "Смерть" як перехід від одного стану в інший постає результатом розгортання кількох стереотипних сценаріїв, типових для міфологічно орієнтованої ККС. Це один з вірогідних варіантів розгортання ситуації – конфлікт, зіткнення контрастних світів. У свою чергу, власне "смерть" постає своєрідним універсальним сценарієм трансформації в

нову якість, що одночасно виступає маркером циклу буття індивіда в певній іпостасі, у широкому сенсі – провідником між альтернативними світами. Даний сценарій розгортається у двох планах – онтологічному та аксіологічному і набуває забарвлення від простої "втрати життя" до індивідуально й соціально значущої події. Національно-культурне бачення специфіки моменту переходу значною мірою зумовлює те, що має відбутись після цього, а також впливає на цілі, мотиви і поведінку індивіда до переходу і під час нього.

Серед варіантів розгортання даного підходу виділяємо типи переходу: 1) людина втрачає ознаки життя й набуває властивостей неживого предмету в реальному світі; 2) людина потрапляє в інший вимір (потойбіччя) та зберігає особистісні риси, (індивід потрапляє в інший світ і набуває нових властивостей, нову силу та ін.).

Реалізація концепту "смерть" в аксіологічному плані зумовлює асоціацію з ціннісними концептами, що, у свою чергу, спричиняє виникнення алюзій на зразок смерть – слава, смерть – божество, смерть – потойбіччя та ін.

Так, "смерть" співвідноситься з емоціями, які вона викликає (ненависть, смуток), фізичною дією, що її спричиняє (удар), рухом у вертикальному напрямку донизу (падіння), сенсорними відчуттями, що супроводжують процес вмирання (біль), впливом зовнішньої сили (долі, богів), фізичним і психічним станом (сон), стимулами (аксіологічна цінність), онтологічними властивостями моделі світу (темрява). У свою чергу, вказані загальні моделі охоплюють структури на зразок концептуальних метафор, алюзій [8, с. 35].

Філософська думка ХХ століття, що продовжує вивчати людину, а не її "слід" у культурі, констатувала вичерпаність антропологічних парадигм, що базувалися на ідеях раціонально-збагненого буття й однозначно-несуперечливих істин. У ситуації техногенної перерозвиненості культури *homo sapiens* остаточно витісняє *homo philosophicum*, ініціювавши онтологічний розпад особистості. У пошуках нової антропологічної моделі філософи наполегливо звертаються до цілісного образу людини, у якому смерть – не звичайний фактор ("природне припинення життєдіяльності організму"), а щось, що має сутнісне значення для буттєвої повноти особистості.

Але не тільки "антропологічна вбогість" тягне сучасну людину до смерті. Інтенсивне зростання наукового знання стимулює інтерес до даної теми. Сьогодні стало можливим звертатися в заборонені зони людського буття. З'явився проект "геном людини", який приваблює до себе ши-

роке коло вчених різних галузей. Це не випадково, адже метою цього проекту є розшифровка "генетичного коду", що обіцяє неймовірні, часом дивовижні, можливості. Гедоністичне самолюбство ринкового суб'єкта одержало шанс реалізувати свої таємні бажання. Виникає нова фаза технократичного утопізму – "трансгенний утопізм"; людина втрачає розуміння онтологічних межі своєї особистості й намагається побудувати, часом, абсурдні проекти.

Інтерес до питань сенсу життя й смерті обумовлений сьогодні й зростаючою увагою української філософії. У міру розкриття своїх понятійних шарів, українська думка виявляє ряд принципово нових ідей і концепцій, здатних змінити духовно непродуктивні подання про людину й розширити тим самим коло існуючого гуманітарного знання.

Реанімація гносеологічного інтересу до термінальної проблематики в ситуації розмитості методологічних критеріїв створює певний хаос (методологічна сваволя) у дослідницькому просторі. Міждисциплінарний характер вивчення феномену смерті, підсилює дослідницький волюнтаризм, що породжує ситуацію "танатологічного еkleктизму" [4, с. 106]. Багато в чому це – результат недостатнього вивчення вітчизняних і західних підходів до проблеми смерті.

Сучасна гіпер-рефлексія на тему смерті в українському культурогенезі ініціюється численними нефілософськими "збірно-енциклопедичними" стратегіями. Ситуація вимагає вироблення твердої методології.

Осмилення смерті в культурі має універсальний характер, що визначає рівень духовної самосвідомості нації. Зрозуміло одне: не вивчати проблему смерті людина не може, але робить вона це завжди тим особливим способом, за допомогою якого можна стверджувати про її моральну гідність, інтелектуальну чесність.

Таким чином, на сьогодні літературу з дослідження питання смерті можна типологізувати у такий спосіб: 1) дослідження у сфері емпіричної танатології; 2) дослідження філософських аспектів смерті; 3) дослідження англо-американської танатології; 4) дослідження в області історії українсько-російської філософії; 5) художня й езотерична література.

Дані розділи не подають вичерпних досліджень і не претендують на повний опис даної проблеми. Завдання в іншому – визначити загальні тенденції вивчення й осмилення смерті, які репрезентовані сьогодні в Україні.

У філософській літературі склалося принаймні три підходи до вивчення концепту "смерть". Вони наочно відбивають духовно-культурну ситуацію епохи, її філософські можливості.

Перший ("класичний") підхід базує своє відношення до смерті не позитивно (міркуючи над кінцівкою людського існування), а негативно (через радикальне заперечення безсмертя). "Особисте безсмертя – одна з реакційних соціальних ілюзій. Прагнення до нього, тобто до необмеженого продовження персонального існування індивіда, абсолютно нездійсненне й хибне у своїй основі" [8, с. 39].

Другий підхід склався в радянський період, його можна назвати сциентичним оптимізмом. Він формується на секулярному прочитанні федорівських ідей відродження. Ставка робиться на реалізації фундаментальних гуманістичних проєктів.

Третій підхід, що виявився в духовній атмосфері радянської епохи, відзначається своєю філософічністю і ґрунтується на роздумах про діалектику буття й небуття, що стимулює пошук "причин небуття".

Найглибша буттєва рефлексія граничних значеннєвих основ життя, справжнього Я відкривається в роботах Г.С.Батищева. Особливого значення набуває тема духовної смерті як еґоїстичної самовтрати особистості. "Нікому себе не адресуючи, людина відсутня й усередині самої себе. І все більше пригнічує себе душевно й духовно – при фізичному навантаженні життя" [1, с. 123].

Останнім часом інтенсифікуються дослідження даної проблеми імотологічного характеру, засновані на ідеях М.Федорова, І.І.Мечникова, Ф.Купрєвича [2, с. 116]. У цих роботах зроблений наголос на сциентичних параметрах та на раціональному вивченні проблеми. "Найважливіші труднощі сьогодні, – говорять дослідники, – відсутність теоретично-витриманого поняття смерті людини ... Найважливішим недоліком сучасного стану розробки проблеми смерті й безсмертя, є відсутність єдиної концепції" [7, с. 8].

Багато сучасних вітчизняних філософів тією чи іншою мірою розробляли й розробляють проблему смерті (М.М.Трубников, М.Мамардашвілі, І.Т.Фролов, П.П.Гайденко, Ю.М.Давидов, Д.І.Дубровський, О.О.Гусєйнов, С.О.Ісаєв, І.І.Гарін, Л.О.Коган, П.С.Гурєвич, В.Л.Рабинович, В.Кувакін, Ю.Ю.Вейнгольд й інші).

Серед останніх досліджень можна відзначити змістовні й цікаві роботи С.С.Нєретині, В.А.Кутирева, П.В.Калитіна, Л.Е.Балашова, В.М.Розіна, В.Подороги, Б.В.Маркова, М.С.Уварова, В.Захарова, Т.В.Мордовцевої й ін. Ці роботи об'єднує ідея значущості смерті людської рефлексії. Хоча автори представляють зовсім різні версії розуміння феномену смерті.

В.Подорога формулює принципи нової, "тілесно орієнтованої" антропології, у якій тема смерті переплітається з темою тіла. Створюється

своєрідний вокабуляр "феноменології тіла" ("стратографія тіла", "анатомічний дискурс", "тілесна схема", "шкіра предмету", "семіозис тіла", "тілесні канони", "шизотіло" і т.д.) [9, с. 206].

Цікаву спробу декомпозиції зовнішніх змістів мови з метою дешифрування семантики смерті розробив П.Калитін у книзі "Мертвий заповіт". Тут слова розподіляються на стихійні до-логічні елементи, і відкривається тим самим можливість через досвід автора (його "смерть") зробити нову "підбірку" мови, що буде відповідати новій, зрозумілій і перетвореній особистості.

Особливо варто сказати про внесок О.В.Дьомічева в розробленні даної проблеми. Він обґрунтував статус філософської танатології "як світоглядного знання". У його роботах питання життя й смерті людини вирішуються в рамках філософської антропології із залученням багатого матеріалу історико-культурного характеру, а також ідей сучасних західних філософів (М.Хайдеггера, Е.Левінаса, Ж.Делеза й ін.). Значно розширений теоретичний інструментарій філософської танатології ("експозиція тілесної смерті", "некроцентрична свідомість", "мнемозична реабілітація небіжчика", "драйв до смерті", "некроперевтілення", "мікросмерть", "макросмерть", "енергія Танатосу", "суверенна смерть" й інші деривативи). Це створює необхідну евристичну основу для продуктивного аналізу смерті в сучасному соціо-культурному контексті.

Останнім часом набуває значення "постмодерніський дискурс" смерті, який ґрунтується на основі постановок, що зводяться до заперечення "більших ідеологій" як "тоталітарних стратегій розуму" [8, с. 151]. Смерть маніфестується як "голий" аргумент абсурду, що позбавлений філософського й морального осмислення. Це має деструктивний ефект й у підсумку профанує метафізичний зміст людської кінцівки.

Отже, проблема щодо розгляду різноманітних інтерпретацій смерті стимулює невгамовний потяг людини до "позабуттєвого", породжує своєрідний танатологічний експеримент. Він проявляється сьогодні не в тому, що людина намагається пізнати сферу несвідомого, а в тому, як вона це робить. Нинішня духовна ситуація в Україні відзначена пошуком смислоттєвих духовних цінностей. Смерть як фінал і як підсумок життя надає культурному утворенню завершеності структури, кінцевості конфігурації, вагомості загального значення.

Література

1. Батищев Г.С. Особенности культуры глубинного общения // Вопросы философии. – 1995. – №3.
2. Вишев И.В. Проблема личного бессмертия. – Новосибирск, 1990.

3. Демичев А.В. Дискурсы смерти. Введение в философскую танатологию. – СПб., 1997.
4. Исупов К.Г. Русская философская танатология // Вопросы философии. – 1994. – №3.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
6. Минеев В.В., Нефедов В.П. Человек и его смерть. – Красноярск, 1989.
7. Панцхава И.Д. О смертности и бессмертии человека. – М., 1965.
8. Подорога В. Феноменология тела. Введение в философскую антропологию. – М., 1995.
9. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М., 1975.
10. Философский энциклопедический словарь. – М., 1997.
11. <http://www.thanatotherapy.ru/instant.shtml>.
12. <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
13. http://www.yspu.yar.ru/vestnik/novye_issledovaniy/33_4/

М.М.Шкурко

**Романс Є.П.Гребінки "Очі чорнії":
повернення на свою історичну батьківщину**

До 165-річчя романсу "Очі чорнії"

Український романс... Хто із нас в роки своєї юності і до останніх днів не був зачарований цими душевно-зворушливими музично-поетичними творами!!! Світлі почуття закоханих, їх вірність, здобутки та розчарування на життєвій дорозі – далеко не повний перелік сюжетних ліній старовинних українських романсів.

В ці дні виповнюється 165 років виходу в світ романсу на слова видатного українського поета і письменника Євгена Павловича Гребінки "Очі чорнії". За своїм сценічним доголліттям і популярністю цей твір по праву вважається патріархом романсового жанру. Для нього не існує державних кордонів: романс лунає зі сцен України, Росії, Польщі, Словаччини, Румунії, Італії, Іспанії, інших країн Західної Європи. А перетнувши Атлантику, романс набуває популярності і на Американському континенті.

В ці ювілейні дні дозволимо собі більш ґрунтовно зупинитись на історії цього романсу, в його поетичному, музично-супроводжувальному і вокально-пісенному аспектах.

Текст романсу: присвята

Що ж спонукало Євгена Павловича написати такий ліричний і водночас сповнений смутку і гніву вірш, який згодом став відомим далеко за